

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ
MUSEUM OF VOJVODINA

Станко Трифуновић

ЧУРУГ НА УДАРУ ИМПЕРИЈА

20 година
археолошке
експедиције

Нови Сад
2018

Чуруг „Стари виногради“,
археолошки ископ 2000. године

каталог
изложбе

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ
MUSEUM OF VOJVODINA

Станко Трифуновић

ЧУРУГ НА УДАРУ ИМПЕРИЈА

20 година
археолошке експедиције

Нови Сад
2018

ЧУРУГ - НА УДАРУ ИМПЕРИЈА

20 година археолошке експедиције

Нови Сад 2018.

Издравач: Музеј Војводине Нови Сад

За издавача: др Драго Његован

Автор изложбе и каталога: Станко Трифуновић

Рецензент: др Дејан Радичевић

Идејно решење изложбе: мр Драган[©]Боснић (авторски атеље „Стрибор“) и Станко Трифуновић

Сарадници на изложби за биоархеологију:

Дарко Радмановић (*Музеј Војводине, Нови Сад*), Теодора Радишић (*Лабораторија за биоархеологију Филозофског факултета Универзитета у Београду*), Дарко Тимотић (*Покрајински завод за заштиту природе, Нови Сад*), Димитрије Радишић (*Департман за биологију и екологију Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду*)

Сарадници на изложби за антропологију:

др Ксенија Ђукић, Тамара Павловић (*Лабораторија за антропологију Медицинског факултета Универзитета у Београду*)

Архитектонске реконструкције и идејни пројекат музеја на отвореном: др Дијана Симоновић, др Невена Новаковић, Анита Милаковић и студенти Маја Радмановић, Стефан Илишковић (*Архитектонско-грађевинско-грађевински факултет Универзитета у Бањој Луци*)

Израда археолошких објеката: Стеван Аничић

Израда времеплова: Зоран Чанак (*Блајко Бишевац пр Грађевинска радња Браварија З&Р, Нови Сад*)

Видео продукција филмова Панонци, Лимиганти и Словени: Давид Дерета

Видео продукција филма Срби: Борјан Побрић

Видео - продукција: Давид Дерета

Аудио продукција: Лука Јочић

Виртуелна реалност: др Маја Покрић, (ARVRtech, Нови Сад)

Графичка припрема за дигиталну штампу:

Градимир Кнежевић

Дигитална штампа: Digital Printing Center, Београд

Конзервација керамике: Марија Ђуковић, Тамина Кесић, Драгана Живковић (*Музеј Војводине*), Марина Поповић (*Музеј Војводине*)

Конзервација метала: Ана Олајош, Драган Огар (*Музеј Војводине*)

Фотографије: Душан Јауковић и Станко Трифуновић

Глас спикера: Иван Николић

Глас Виле: Ивана Миловановић

Дизајн каталога: мр Драган[©]Боснић

Техничка припрема каталога: Бирограф, Земун

Лектура: Бранка Пољак Бранка Пољак (*Музеј Војводине, Нови Сад*)

Поставка изложбе: Звонко Борас, Илија Гаруновић, Миодраг Савић, Зоран Глуцац, Драган Огар, Драган Благојевић (*Музеј Војводине, Нови Сад*)

Штампа каталога: Бирограф, Земун

Тираж: 500

ISBN 978-86-87723-99-3

Министарство културе и информисања Републике Србије и Секретаријат за културу јавно информисање и односе са верским заједницама Извршног Већа Војводине значајним средствима финанансирали су ову изложбу са пратећим каталогом.

САДРЖАЈ

ЧУРУГ – археолошка дестинација на мапи средњег Подунавља	5
НАРОДИ КРОЗ ИСТОРИЈСКЕ ПРОЦЕСЕ	6
ПРАИСТОРИЈА – магловите дубине прошлости	6
ПАНОНЦИ – кревави <i>Rax Romana</i>	6
ЛИМИГАНТИ – освим новог доба на заласку Царства.....	12
СЛОВЕНИ И МАЂАРИ – староседеоци и придошлице у новој држави	18
СРБИ – у жрвњу империја.....	24
СВАКОДНЕВИЦА ВЕКОВА	27
РАТАРИ И СТОЧАРИ	27
ЗАНАТЛИЈЕ	28
ТРГОВИНА	30
РАТОВАЊЕ И ОРУЖЈЕ	30
ДЕЦА И ИГРА	30
МАТЕРИЈАЛНИ ОДРАЗИ ДУХОВНОСТИ	31
УКРАСНИ МОТИВИ И СИМБОЛИ.....	31
ОБИЧАЈИ И РЕЛИГИЈА.....	31
СВЕТ МРТВИХ	31
АРХЕОЛОШКИ ПАРК – будућност археологије у Војводини	33
СПИСАК ПРЕДМЕТА НА ИЗЛОЖБИ	35
ИЗВОРИ	37
ЛИТЕРАТУРА	38

ЧУРУГ

- АРХЕОЛОШКА ДЕСТИНАЦИЈА НА МАПИ СРЕДЊЕГ ПОДУНАВЉА

Комплекс археолошких налазишта у Чуругу простире се на целој површини између савремених насеља Чуруг и Жабаљ, дуж обале некадашњег широког ритског појаса уз Тису. Позиција на Тиси и њеним рукавцима и притокама, умерена близина односно удаљеност Дунава као пловног пута, али и границе и места сусрета са културама на другој страни, са богатством биљног и животињског света у риту и ван њега, плодна земља и географско-стратешки повољан положај током историје условили су дуго, континуирано насељавање разних људских заједница на овај простор – од праисторије до данас.

Ископавања налазишта Стари виногради у Чуругу започета су 1997. године, пре тачно 20 година. До данас су задржала карактер заштитних археолошких истраживања, с обзиром на то да на локалитету ради циглана која неповратно уништава један његов део. Ископавања су вођена на површини већој од 2 хектара, док налазиште заузима пар стотина хектара. Она су временом проширена на још две локације – Детељинара 1 и 2, како због заштите ових локација, тако и због обједињавања научних резултата. Данас бисмо могли рећи да су истраживања у Чуругу највећи археолошки пројекат на територији

Војводине реализован у последњих готово педесет година и један од највећих у Србији. Сразмерно тој величини, у пројекат је уложено мало финансијских средстава, али много времена и волонтерског рада студената и младих стручњака. Тако су истраживања у Чуругу постала једна врста бренда Музеја Војводине, позната и као неформална археолошка школа, кроз коју је прошло више од 200 учесника.¹

Овом изложбом Музеј Војводине представља избор археолошких налаза из Чуруга, као и значај налазишта Стари виногради за археологију и историју

¹ Овом приликом захваљујем се свима који су допринели извођењу тако великог подухвата као што је археолошка експедиција Музеја Војводине у Чуругу. Међу институцијама посебно бих истакао несебичну десетогодишњу помоћ Дома за душевно оболела лица у Чуругу и његовог некадашњег, нажалост покojног, директора, господина Зденка Дреметића, као и Основну школу „Ђура Јакшић“ у Чуругу, у чијем простору и данас борави археолошка екипа. Истраживања су, са променљивим напорима, новчано помагали Министарство културе и информисања Републике Србије, Покрајински секретаријат за образовање и културу Извршног већа Војводине и Општина Жабаљ. Међу учесницима посебно место заузима колегиница Ивана Пашић, данас археолог Покрајинског завода за заштиту споменика културе, која је, као студенткиња и млади археолог без запослења, врло напорно радила пуних десет година на заштити овог налазишта, без икакве материјалне сatisфакције, као и сви остали чланови тима, који су се током година мењали. Њихова младост и енергија су мени, као руководиоцу пројекта, давали снаге и наде да ћемо се заједно изборити са свим недаћама које су пратиле иначе тежак археолошки посао.

панонског простора и средњег Подунавља. Експонати неће задовољити оне који очекују сјај злата и драгог камења, јер они погрешно схватају улогу археологије у изучавању прошлости и култура из којих смо потекли. Како је налазиште вишеслојно, представљене су четири најважније епохе, које су трајале више од 2.000 година, као и десетак тема које одражавају свакодневни живот у насељима из тог времена.

Суштина изложбе огледа се у избору и савременом музеолошком приказу епоха у којима су се одвијали веома значајни историјски процеси, који су одредили судбину овог дела Европе, а археолошким истраживањима у Чуругу је дат битан допринос разумевању тих процеса.

НАРОДИ КРОЗ ИСТОРИЈСКЕ ПРОЦЕСЕ

ПРАИСТОРИЈА – магловите дубине прошлости

Јединствени комплекс археолошког налазишта у Чуругу, који се простире од обале рукавца Тисе (Мртве Тисе) у Чуругу до ушћа речице Јегричке у Тису близу Жабља, садржи остатке насеља из праисторијских епоха. Назнаке за такве претпоставке и сазнања добијене су археолошким ископавањима на налазишту Стари виногради, кроз спорадичне

налазе грнчарије старчевачке културе, као и пар јама са малобројним налазима грнчарије бронзанодобних и гвозденодобних култура.

ПАНОНЦИ – крвати *Pax Romana*

Насеље млађег гвозденог доба заузимало је највећу површину на налазишту у Чуругу. Његови археолошки остаци говоре о великим и значајним догађајима на територији средњег Подунавља и Балкана, који су део великог историјског процеса романизације ових простора. Тада је имао дужу историју, чији су главни актери римска држава и Илири.

Илири су велика групација бројних племена, која су настањивала подручје западног Балкана и југозападних делова Панонске низије, где су живели Панонци. Римска република је у три рата, у 3. и 2. веку старе ере, покушавала да покори та племена, што је успела углавном на источнојадранској обали. Западни Балкан – до реке Дрине на истоку, са Посавином, називан је Илирик.

Током 3. века старе ере Келти, народ са запада Европе, продиру у средње Подунавље и Посавину, као и на Балкан, низ ток реке Мораве. Тако су дошли у додир са Панонцима, где се један њихов део и настанио, а забележени су под именом Скордис-

ци. У средње Подунавље Келти су донели своју, сасвим другачију културу, која је донекле утицала на мењање културе Панонаца. С друге стране, они су, као малобројнији, у највећој мери асимиловани од домаћих панонских и других племена. Римски извори их узгред бележе као своје савезнике против Панонаца у завршној фази освајања ових простора, а од тада се готово више и не помињу.

Даља римска освајања Балкана ишла су Посавином и Подравином са запада, као и Поморављем и Подунављем са југа и истока, са циљем стварања границе на Дунаву. На крају тог процеса, у време првог римског цара, Августа, избија Панонско-далматински устанак, тј. Велики илирски устанак (6. године н. е.), који бива угушен 9. године. Устанак је подигао војсковођа Батон из племена Десидијата са подручја данашње централне Босне, а придружио му се такође Батон из племена Бреука, са подручја Посавине. Поред Десидијата и Бреука, у устанак су се укључила и племена Далмата, Мезеја, Андезита, Пируста, Либурна и Јапода.

Најбоље писано сведочанство о том устанку даје Касије Дион:

Далмати, увидевши снагу својих најбољих мушкараца, не чекавши, подстакнути неким Десидијатом Батоном, подigli су устанак са мањом групом и победили Римљане. Затим, Бреуци, панонско племе, постави-

виши за вођу другог человека по имениу Батон, нападоше Сирмијум. Није им се дало да заузму тај град јер их је победио легат Мезије, Цецина Север. Али Бреуци су намеравали да наставе борбу, те су тражили савезнике. У то време, Далмат Батон подигао је своју војску на Салону. Тамо је био тешко рањен и тада је побегао код Батона Бреука, и удруживши са њим војску, заузели су неку планину, звану Алма (Дион, 270–271).

Рат је захватио области од данашње северне Албаније до панонске равнице на Дунаву. Постао је једна од највећих војних побуна против античког Рима, какви су били и каснији Будикин устанак у Британији (60–61) и Јудејски рат (66–73). Римске снаге предводио је војсковођа Тиберије, касније цар. Он је преместио своје снаге са германског ратишта у Панонију.

О значају устанка и Тиберијевој улози у њему најбоље сведочи запис Светонија:

Када је било јављено да се Илирик одметнуо, Тиберије је преузео заповедништво у том новом рату, који је био најтежи од свих спољних ратова, после пунских, а водио га је са петнаест легија и са једнаким бројем помоћних чета током три године. У Панонском рату, покорио је Бреучане и Далмате (Светоније, 128).

О слому устанка у Панонији говори запис Касија Диона:

Батон Бреук, који је предао устаника Пину, као награду добио је власт над Бреуцима. Сазнавши за то, други Батон га је победио и у једној тврђави где су Бреуци предали Батона, други Батон га је осудио и казнио смрћу на месту. После тог догађаја многи Панонци су подржали устанак, али их је победио Силван. Батон није више маштао о Панонији, већ је поставио гарнизоне на пут из Паноније у Далмацију и почeo да пустоши тај крај (Дион, 276).

Сломом устанка 9. године н. е. потврђено је стварање провинција Паноније и Далмације – од некадашњег Илирика. Римска граница шири се на север и дефинитивно излази на ток Дунава. Тријумфално покоравање Илира пред Тиберијем и Августом приказано је на чуvenој Августовој геми, која се данас налази у Уметничком музеју у Бечу. Мање позната представа истог догађаја потиче са надгробног споменика у Далмацији.

Последица Панонског устанка је сеоба становништва са окупирани римске територије на територију ван граница Царства. Са простора од данашње Словеније до Срема избеглице се пресељавају у Бачку, односно шајкашку област, територију која није била под римском влашћу. На тој територији су, као и у Чуругу, већ постојала мања насеља из

времена пре римских освајања. Била су то насеља становништва културно и етнички сродног са придошлим избеглицама. Тако се насеље у Чуругу брзо увећало. Његови остаци се археолошким методама могу пратити на површини од пар стотина хектара.

За неколико деценија постојања овог насеља успостављен је комплетан живот на римским границама. У њему су се одвијале свакодневне активности, пре свега обрада земље, узгој стоке, лов, производња занатских предмета и трговина на Дунаву. Археолошка ископавања остатака неколико стотина стамбених и економских објеката резултирала су највећом до сада познатом грађом за изучавање једног насеља на смени ера у овој регији. Из насеља пре римских освајања познато је мало стамбених објеката, међу којима доминирају куће, врло плитко укопане – до 0,5 м, димензија 5 x 4 м, са двосливним крововима. Осим тих објеката, постојали су и дубље укопани објекти, чија намена није сасвим поуздано стамбена. У млађем насељу приметна је шароликост у архитектонским облицима. Земунице су укопаване до различитих дубина, а у основи су могле бити од скоро квадратних до издужених правоугаоних форми. Кровове, који су били двосливни или четворосливни, носили су стубови, или су се – код дубље укопаних објеката, само ослањали на површину тла. Ретко се срећу земљане кухињске пећи. Надземни објекти потврђени су у малом броју случајева, што не значи да их није било више, с об-

зиром на то да су трагови неких од таквих објеката понекад тешко археолошки уочљиви. Све стамбене објекте пратили су бројни укопани трапови за чување хране, различитих облика, који су употребљавали изглед просечног домаћинства.

У тако великому насељу постојала је занатска производња, везана за разне делатности. Постојала је потреба за самосталном производњом грнчарије, тако да је створен грнчарски центар. Археолошки су истражене четири грнчарске радионице са девет пећи, од којих једна радионица са једном пећи припада старијој фази.²

Становници насеља из времена панонског устанка, на смени ера, као и насеља које му је претходило правили су грнчарију домаће традиције. Та традиција се међу Панонцима и Дачанима, који се географски сусрећу баш у региону реке Тисе, где се налази и Чуруг, разликује само у детаљима – по облицима и мотивима украса посуда. У чурушком насељу познате су варијанте и једних и других. Култура ових народа је блиска и по другим карактеристикама, као што су начин становља и погребни обичаји, што је, такође, видљиво у археолошким налазима из овог доба у Чуругу. Упадљива сличност у култури свакако произилази из дубљег заједничког порекла у Подунављу. У последњим вековима старе

ере Келти, страни народ из средње и западне Европе, донели су своју традицију грнчарске производње. Она се сасвим разликује од домаће, панонско-дачке. У келтској традицији користи се искључиво ножно (брзо) витло, а посуде се пеку у пећима наoko 1.000 степени, док домаћа традиција не користи те алате и методе. Посуде се обликују гњетањем, ручно, а пеку се на отвореној ватри. У келтској традицији се као примеса за израду кухињских посуда користе искључиво туцане школјке, док се у домаћој традицији користи шамот – дробљени комади посуда, а ретко песак и шљунак. Облици једне и друге традиције се врло разликују. Домаћа традиција ослања се на старију традицију, везану за праисторијске културе. Са доласком Келта домаћи Панонци прихватавају посуде израђено на брзом витлу, а временом га почињу и сами масовно производити, као у насељу у Чуругу. Неке од облика, какви су нпр. једноухи и двоухи пехари, преносе из своје традиције или користе нове технологије у њиховој изради. Такве посуде се углавном обрађују глачањем, уз углачавање украсних мотива. Мали број посуда је осликан белом, црвеном и смеђом бојом. У време Панонског устанка кухињску грнчарију једним делом замењују лимене посуде од бронзе, пореклом са римске територије.

Велика популација овог насеља створила је и велико гробље. Тела умрлих спаљивана су на посебно одређеном месту за ломачу. Скромни остаци спаљених костију ритуално су испирани и полагани у јед-

² Радионица из старије фазе није истражена у потпуности зато што је била оштећена радом циглане. Због тога није познат њен потпуни изглед, а вероватно је имала више пећи.

ЛЕГЕНДА

1. Лонац за чување хране, брзо витло, 1. век н.е.
2. Лонац за кување, брзо витло, додавање туцане школјке у глину, 1. век н.е.
3. Здела, брзо витло, 1. век н.е.
4. Лонац за кување, гњетање, 1. век н.е.
5. Лонац за кување, гњетање, 1. век н.е.
6. Наруквица, бронза, ливење, 2-1. век ст. е.
7. Фибула, бронза, ливење, 1. век н.е.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

ноставне јаме, заједно са предметима које је покојник користио. Често су ти предмети ритуално уништавани деформисањем, као симбол завршетка овоземаљског живота. Гробови су надземно обележавани. Осим појединачних гробова, постојали су и они са земним остацима више особа, посебних конструкција.

Најкасније половином 1. века н. е. у средње Подунавље долази нови народ, номадског начина живота и привређивања – Сармати. Насеље у Чуругу страдало је у рату, а домаће, седелачко становништво напушта ову територију. На садашњем степену истраживања чини се да су цео један век или нешто дуже ову област насељавали само Сармати, који за собом, као номади, нису оставили насеобинске трагове, већ само гробља.

*

Археолошки остаци насеља у Чуругу говоре о култури Панонаца почетком процеса романизације и у време Панонско-далматинског устанка. Становници тог насеља били су непосредни учесници поменутих догађаја, пресудних за историју античког доба овог региона. Захваљујући до сада најобимнијим истраживањима једног налазишта из тог времена, преко насеобинског и радионичког дела насеља, као и њему савременог гробља, добијена је живописна слика древног народа који је, по значају у историји, у равни са Бритима, Галима, Дачанима. Као и ти народи, Панонци су обележили име једне од важних провинција Римског царства. Наслеђе име-

на Панонија чувано је у средњовековној словенској кнезевини све до долaska Мађара крајем 9. века, а опстало је до данас у разним видовима.

ЛИМИГАНТИ

– освіт новог доба на заласку Царства

Целих сто година после освајања Паноније Римско царство је покорило и део Дачана. Цар Трајан је, по успешном окончању Другог дачког рата, победивши краља Децебала 106. године, успео да створи провинцију Дакију, која се налазила са леве обале Дунава, на делу територије данашње Румуније. Територију између Дунава и Карпата, односно Панонску низију, контролишу раније насељени номади – Сармати, као поданици Римског царства. Они су у Дачком рату били на страни Рима. Римски историчар Амијан Марцелин дао је доста забележака о Сарматима. О њима он каже:

Оклопи су им начињени од иструганих и углачаних рогова повезаних степенасто ... користе уштројене коње да се ови не би узбудили кад угледају кобиле. Они јуре по огромном простору, јашу брзе, а послушне коње, а у поводу воде још једног или чак два коња да би им наизменичним одмором отрепили снагу (Марцелин, 136 - 137).

Век и по касније, под притиском Гота и других варварских народа, римска граница се враћа на Дунав, напуштањем провинције Дакије. С леве стране Дунава и на тој територији сада је Барбарикум. Повлачењем Рима са леве стране Дунава, становништво северно и источно од Карпата се, у већем броју, насељава на простор данашње источне Мађарске, као и Бачке и Баната. Тако настају велика и бројна насеља седелачког становништва у тој области.

Германско племе Квада – са простора данашње Словачке, напало је Сармате на територији данашње источне Мађарске, све до Бачке и Баната. Према писаним подацима Амијана Марцелина, историчара из 4. века, код Сармата је постојао робовски однос: с једне стране су били потчињени земљорадници, које он назива Лимигантима и Ропским Сарматима, а с друге номади односно господари, које назива Слободним Сарматима. Приликом напада Квада Слободни Сармати наоружавају своје робове – Ропске Сармате тј. Лимиганте, и заједно се одбране од њих.

Захваљујући Амијану Марцелину знамо за рат који је избио између робова и господара, у који се касније укључила и римска војска. Лимиганти су искористили прилику да добију оружје и тако су претерали своје господаре, Слободне Сармате. Рат се одвијао и на просторима Бачке и Баната, а на налазишту у Чуругу постоје археолошки трагови тог догађаја. Слободни Сармати су потом прешли римску границу и пљачкали римске области, а када их је римска војска поразила, правдали су се тиме да

нису имали од чега да живе, зато што су их њихови робови претерали.

Уследила је римска казнена експедиција 358. године, у садејству са Слободним Сарматима, а против Лимиганата. Њихова насеља у Банату и Бачкој, али и северније, попаљена су, део становништва је побијен, а остатак је побегао у Карпатске планине. Амијан Марцелин то овако сликовито описује:

Римљани су се побринули за Сармате, некада моћне и богате становнике овог краљевства, чији су се робови тајном завером наоружали и припремили за злочин. Победили су господаре којима су по сировости били једнаки, а бројем јачи ... Донета је одлука да се Лимиганти казне ... Нико од њих није молио за милост, нити је оббацио мач, нико није молио за брезу смрт ... сматрали су да је боље да их победи туђа сила него пресуда сопствене совести ... Чуло се да мрмљају како нису заслужили од судбине то што им се десило ... ником од њих кућа, макар саграђена и од најчвршићих греда, није спасла живот. Пошто су Амиканзе готово уништили, кренули су на Пикензе (Марцелин, 138 - 142).

Избегавши у планине, Лимиганти преко посланика моле римског цара Констанција Другог да им дозволи повратак на њихову земљу. Цар им даје дозволу, али под условом да се потчине. Том приликом, када је дошло до сусрета, Лимиганти су покушали да убију цара.

Молили су милост од владара, преклињући га да им дозволи да пређу реку и дођу к њему како би му изложили све неугодности ... спремни су да прихватају земље доста удаљене и да прихватају назив и обавезе трибутара. Видећи цара ... један од њих понесен дивљим бесом узвикнуо је **марха, марха**, што је њихов бојни поклич. Следило га је разуздано мноштво са изненада подигнутом варварском заставом ... кренули су на самог владара (Марцелин, 187).

Од последње четвртине 4. века овим простором владали су Хуни, номадски народ из Азије, са Далеког истока. Лимиганти и Сармати бивају потчињени, улазећи у хунски племенски савез, а Хуни застављају походе у западну Европу.

Непун век после римске казнене експедиције над Лимигантима римско посланство из Цариграда 448. године путује на Атилин двор, негде у Потисју. Опис пута посланства дао је ретор Приск, и сам учесник експедиције. Посланство путује преко територије Бачке и Баната, где среће становништво које се етнички не именује, али Приск описује њихов начин живота, који је сличан начину живота Лимиганата, као и потоњих Словена:

Одавде нас преузму варвари скелетије на чамце моноксиле које они праве од издубљеног стабла. Неке реке смо прешли моноксилима, а друге пре пловили сплавовима које варвари носе на колима кроз мочварна места. По селима су нам спремали

храну, место жита просо, место вина медос, а слуге су носиле са собом просо и пиће које се добија од јечма, а називају га камон (Приск, 13 - 15).

По Атилиној смрти (453) распада се велики хунски племенски савез, а записане вести о становништву панонског простора изостају за дуже време.

Археозима у Србији, Мађарској и Румунији познати су налази из бројних насеља касноримског доба, која се традиционално називају сарматским. Међутим, то су насеља земљорадника, док су Сармати познати као номадски народ, који је живео у сталном кретању – на колима и коњима, и то на просторима око Црног мора и на Кавказу, одакле су дошли у Подунавље. Зато нема археолошки истражених насеља њихове културе. Позната су сарматска гробља, која нису тако добро истражена да би се јасно могле утврдити археолошке разлике између њих и гробаља земљорадника, који су живели на истој територији.

У поменутим насељима граде се како земунице тако и надземне куће, уз које иду бројни трапови за чување жита. Земунице се укопавају од 0,5 до 1,30 м, а по основи су правоугаоне – од 2 x 2,5 м до 3 x 4 м. Неке од њих имају земљане пећи за спремање хране, а неке немају. Код неких је јасно да су имале кров на четири воде, док су друге имале двосливни кров. Постојале су и надземне куће, које су углавном биле већих димензија од земуница – до 4 x 6 м. Имале су простране и дубоке подруме ис-

под дрвених подова, а кровови су били двосливни. Као и у свим другим епохама, кровови су углавном покривани трском, с обзиром на то да је природно окружење било богато њоме.

У насељу римског периода у Чуругу постоји грнчарска традиција културе Лимиганата, домаћег становништва које писани извори помињу у 4. веку. Гњетана кухињска грнчарија са примесом шамота технолошки одговара старијој панонско-дачкој традицији, док је туцана школка одбачена као примеса, због њених лошијих технолошких особина. Ова врста посуда се врло ретко укращава. Коришћење ножног витла и грнчарских пећи за израду стоног и амбалажног посуђа присутно је у култури Лимиганата. Та врста локално произвођене стоне грнчарије по квалитету не заостаје за римском. Раније је, уз посредство Келта, а касније ширењем утицаја римске културе, она представљала стандард не само за ову културу већ и за велике, далеке културе са севера и истока Европе, попут пшеворске и черњаховске. Ова врста посуда додатно је обрађивана глачањем, а украс је извођен углачавањем мотива. Специфичност културе Лимиганата јесте увођење израде кухињског посуђа на ручном (спором) витлу у 4. веку, које се користи до половине 5. века. Заједно са тим мења се и примеса у глинини, тако да се у овој традицији уместо шамота почело користити песак и шљунак. Такве посуде укращаване су урезивањем и убадањем мотива чешљем.

Најазиште у Чуругу чини насеље са поменутим особинама и неколико фаза живота. До сада је у њему истражено више стотина објеката. То је највећи добијени узорак за истраживање насеља овог периода.

*

Током римског доба и почетком Велике сеобе народа, на простору панонског Барбарикума десили су се сложени историјски процеси, са важним догађајима и сеобама разних народа. Они су оставили трага у археолошким налазима. Истраживања у последњих 20 година, од којих су најобимнија предузета на налазишту у Чуругу, донела су нове погледе на до тада олако тумачену прошлост римског доба овог региона.

Сада је сасвим јасно да на простору панонског Барбарикума постоји археолошка култура чији су главни носиоци Лимиганти. Археолошке особине те културе показују упадљиве сличности са археолошким одликама Словена у савременим културама у средњој и источној Европи, као што су пшеворска, кијевска и черњаховска. Словенски народи са тог простора током Велике сеобе народа почињу да се називају заједничким именом – Словени. Из култура римског доба проистекле су раносредњовековне словенске културе, међу којима су највеће прашка и пењковска. Из њих се родила средњовековна словенска Европа, од Лабе на западу до Дона на истоку.

1.

3.

2.

ЛЕГЕНДА

1. Лонац за кување, гњетање, 3-4. век н.е.
2. Лонац за кување, гњетање, 3-4. век н.е.
3. Лонац за кување, ручно витло, 4-5. век н.е.

4. Здела, тера сигилата, калуп 2-3. век н.е.
5. Лонац, брзо витло, 4 – 5. век н.е.
6. Фибула, бронза, ливење, 4. век.
7. Фибула, бронза, ливење, 4. век.

4.

5.

6.

7.

Култура Лимиганата саставни је део тог великог историјског процеса, а истраживања у Чуругу довела су до пресудних помака у његовом научном поимању. С обзиром на то да је велико и вишеслојно, тј. обухвата старији панонско-дачки и млађи словенски хоризонт, ово налазиште пружа велике могућности за даља фундаментална археолошко-историјска изучавања процеса словенске етногенезе средњег Подунавља, у којој су учествовали и бројни други народи.

СЛОВЕНИ – староседеоци и придошлице у новој држави

Аварски каганат у Панонској низији, успостављен у другој половини 6. века, распада се почетком 9. века, под ударом Франака са запада и Бугара са истока. Бугари заузимају подручја данашње Војводине – Банат, Срем и Бачку, све до реке Драве, као своју крајњу северозападну границу. За већинско словенско становништво које је настањивало ове просторе променио се само господар.

Током друге половине 9. века слаби бугарска централна власт. У средњој Европи налазе се словенске кнежевине Велика Морава и Панонија. Кнежевина Панонија је, највећим делом, обухватала подручја некадашње римске провинције Паноније, укључујући и Срем на територији данашње Војводине. На подручју Баната налазила се кнежевина Глада, а на под-

ручју Бачке кнежевина Салана. Крајем века, тј. 896. године, Мађари надиру преко Карпата у Панонску низију. Победили су Салана и завладали његовом територијом, док је Гладова кнежевина опстала током 10. века, иако су победили и његову војску.

О овим догађајима сведочи „Анонимус”, потписан као *Magister P.*, у хроници „Дела Мађара”:

Земљама између реке Мориши и тврђаве Оршава влада вођа Глад, који је дошао из тврђаве Видин. Мађари су послали војску против Глада и покорили су становништво између река Мориши и Тамиши. Када су хтели да пређу реку Тамиши, Глад је стигао супротстављајући им се са великим војском која је укључивала Кумане, Бугаре и Влахе као подришку. Следећи дан Мађари су поразили непријатеља. (Anonymus, 8 - 12).

Током 10. века Мађари иду у велике походе по централној и западној Европи, а нападају и Византију и Србију. Кнежевина у Банату обновљена је током 10. века. Тек почетком 11. века, када је Мађарска постала краљевина, Мађари заузимају Банат под кнезом Ахтумом. Анонимус о томе каже:

Његов, (Гладов) наследник је био Ахтум, кога је касније, у време краља Стефана, убио Чанад, син Бобуке (Анонимус, 8 - 12).

Мађарска краљевина тада успоставља своје границе на Дунаву, а насеље у Чуругу дефинитивно улази у састав мађарске односно угарске државе.

На археолошком налазишту у Чуругу откривен је мањи део словенског насеља из 9. века, са остацима надземних и укопаних кућа. Земуница је укопана око 1,5 м, док су надземне куће биле врло плитко укопане, око 20–30 цм. Репрезентативан примерак је кућа која је, вероватно, била брвнара, са две просторије и двосливним кровом. На средини једне од просторија било је огњиште, елипсоидног облика, посебно обликовано од глине. Димензије те просторије биле су 5 x 3 м. У 10. веку је, због напада Мађара, подигнуто дрвено-земљано утврђење, чији су остаци делимично истражени. Постоје индиције да је у његовом средишту подигнут објекат култне намене, нека врста светилишта. Стамбени објекти и археолошки налази из њих носе јасне особине словенске материјалне културе, познате како из најближег окружења – подручја Срема и Баната, тако и са шире територије – Подунавља и даљег словенског света. С друге стране, поменуто утврђење представља за сада јединствен археолошки налаз у средњем Подунављу, и то у контексту мађарских освајања ових простора. Такви објекти могу се претпоставити и на другим местима, с обзиром на озбиљна ратна дејства у то време. Утврђење је страдало у неком од мађарских напада током 10. века, о чему сведоче археолошки трагови.

У средњовековним хоризонтима у Чуругу се, пре свега, налази қухињска грнчарија. Стона готово сасвим изостаје, тако да се може претпоставити да је као

стоно коришћено дрвено посуђе. Гњетањем рађене посуде опстају до 10. века, и то у врло ретким примерцима. Од 9. века до најезде Монгола средином 13. века посуде израђене на ручном витлу, са песком као основном примесом глини, доминирају у традицији словенске грнчарије, присутне у целој тадашњој средњој и источној Европи. Технолошки, али и по општем изгледу, оне одговарају грнчарској иновацији изведеној у култури Лимиганата у 4. и 5. веку.

Од 11. до половине 12. века Мађарска и Византија воде ратове за границу на Дунаву. Византија заузима Срем, а војним походима улази и у Бачку до Бача. Византијског цара Манојла I Комнина половином 12. века народ тамо дочекује певањем грчких песама. О тим збивањима сведочи византијски дворски историчар Јован Кинам у делу „Кратка историја“:

А када цар стиже у хунску земљу, тамошињи људи изађоше сви да га дочекају. Они из свештеничког реда огрунти црквеним одеждама и држећи у рукама света јеванђеља, као и прост и обичан народ, певају веома складно једну химну, коју је један од наших вешто испевао. Овако је гласила: „О Господе, који си помогао кроткоме Давиду“. (Кинам, 69–70).

У овом периоду долази до мешања становништва у средњовековној Угарској. Уз бројно словенско и мађарско становништво долазе и номади – Кумани и Печењези, а пролазе и крсташи са запада.

An aerial photograph showing a patchwork of agricultural fields in various stages of cultivation. A small cluster of buildings, including a silo and a blue shed, is situated near the center-left. To the right, a town with numerous houses and trees is visible. The fields are separated by dirt roads and some green vegetation.

Стари виногради
1997 - 2017

Крајем 11. века и у 12. веку увећава се насеље у Чуругу, а до монголске најезде достиже и свој максимум у средњем веку. Археолошким истраживањима откривен је периферни део насеља са мало стамбених објеката – полуземуница, иза којег су се налазиле груписане қуhiњске пећи за спремање хране, као и обори и штале за стоку. Пронађене полуземунице укопаване су око 1 м; имале су земљане пећи за спремање хране. За сада су позната два облика – полуземуница скоро квадратне основе, димензија 3 x 3 м, и земуница издужене правоугаоне основе, димензија 4 x 2,5 м, са уздужно подељеним подом на два нивоа. Обе су имале кров на две воде, покрiven трском. С једне стране, материјална култура има све одлике позносредњовековне словенске културе, познате у широком окружењу. С друге стране, она се унифицира кроз масовну производњу грнчарије, коју користе како Словени и Мађари, тако и поменути новопридошли и малобројниnomадски народи. Дакле, материјална култура превасходно одговара земљорадничко-сточарском становништву.

У 11. или 12. веку насеље добија име Чурлак, које је први пут записано 1238. године, а из тог назива произашло је и данашње име. Половином 13. века, тј. 1241. године долази до најезде Монгола у средњу и југоисточну Европу. Страда цела Угарска, а Монголи пролазе и преко Србије, све до Јадрана. Угарска држава опстаје на истој територији, али се на њој битно мења свакодневна материјална култура.

*

1.

2.

ЛЕГЕНДА

1. Лонац за кување, 9. век
2. Лонац за кување, 9. век
3. Котлић за кување, 12-13. век
4. Лонац за кување, 12-13. век

3.

4.

Средњовековно насеље у Чуругу је једно од бројних насеља из тог времена у ближем и ширем окружењу. Међутим, због изузетног налаза остатака одбрамбеног објекта из времена инвазије Мађара, оно за сада представља јединствено налазиште. Процес мађарског насељавања словенских земаља, толико важан за просторе северно од Дунава, а потом и стварање средњовековне Угарске археолошки се боље могу сагледавати на овом налазишту него на другим локалитетима. О постојању насеља постмонголског периода на локалитету у Чуругу за сада постоје скромне археолошке назнаке, које указују на важан процес српског насељавања ових простора.

СРБИ – у жрвију империја

После Косовске битке Срби из средњовековне Србије се, под притиском Турака, постепено исељавају на север, па и преко Дунава, у Мађарску. Стварањем Српске деспотовине, деспоти постају први међу феудалцима у Угарској, са великим поседима. Након пада Деспотовине 1459. године, тј. пада Сmedereva, Срби имају важну улогу у одбрани средњовековне Мађарске од Турака, као и хришћанске Европе. Тада Срби јачају, па и преузимају шајкашку флотилу, са великим успесима против Турака.

После Мохачке битке 1526. године, територија Бачке, а у њој и насеље Чуруг, потпада под турску власт. Банат под турску власт пада 1552. године. Цела ова територија укључена је у Темишварски односно Будимски ејалет. Током турске власти у Чуругу живе Срби, у насељу са земуницама. Такво насеље страда у аустријско-турском рату вођеном од 1699. до 1718. године. Као резултат тог рата, Бачка и Банат потпадају под аустријску власт. Обнавља се шајкашка флотила, а цела област добија назив Шајкашка, познат и данас.

Обилазећи Срем 1702. године, опат Бонини приметио је да су земунице најчешћи тип сеоске куће:

Улазна врата су толико ниска да човек само погурен може ући у ове племените и вешто саграђене станове. У њима је једно мало сужење са огњиштем. Отворено је на крову кроз који допире једина светлост у ове пећине. У њима спава више породица, а за време зиме греју се пећима од обичног блата. Не може се у целом Срему наћи кућа од камена. И они који су богатији граде бедније куће, како не би морали да приме на преноћиште многе особе које долазе са стране (Зиројевић, 12).

Током 18. века део српског становништва са простора Бачке и Баната исељава се у царску Рујију. Међу тим становништвом је и Симеон Зорић, рођен 1743. године у Чуругу, можда у некој зему-

ници попут оних археолошки истражених. У Русији постаје генерал руске царске армије, а добија и поседе. Он се помиње у стиховима Алексија Везилића, крајем 18. и почетком 19. века (Мићић, 405).

*Симеон Зорић зрео расудниј,
Царска Совета сочлен избраниј,
Природа јего јест благородна
Ближњу полезна.*

*Симеон Зорић генерал главни,
Царска Совета сочлен избрани,
Во књигах живих јего сут хвална
Дела списана.*

Симеон Зорић изградио је дворац и основао кадетску школу у граду Шклову у данашњој Белорусији, где му је 2007. године подигнут споменик.

Током теренских истраживања на налазишту Стари виногради у Чуругу откривен је мањи део насеља из периода позне турске владавине овим простором. Археолошки је истражено неколико земуница и помоћних објеката са предметима и новцем који их датује у 17. век. Земунице су површине и до 100 м², укопаване до 1,5 м. Имале су двосливне кровове, а простор је углавном дељен на две просторије. Између просторија налазила се велика земљана пећ, претеча каснијих каљевих пећи, које су грејале надземне куће. Трагови који указују на спаљивање ових објеката упућују на ратна дејства, што се историјски може повезати са аустријско-турским сукобима у поменутом времену.

Покретни археолошки налази, пре свега грнчарија, упућују на српску материјалну културу, иако постоје и трагови коришћења предмета који су, на разне начине, овде доспели са других страна, те не носе карактеристике српске културе тог доба. За време турске владавине Срби су као кухињско посуђе користили лонце и вршнике, најпре израђиване у сопственој традицији на ручном витлу, а потом, са примањем утицаја средњоевропског грнчарства, на ножном витлу. У додатку глини није било технолошких промена, тако да је калцит, као особена примеса српске грнчарске традиције, пореклом јужно од Дунава и Саве, задржан код Срба у насељу у Чуругу све до аустријске окупације ових простора. Као стоно посуђе користе се углавном глеђосане посуде, ретко глачане, које воде порекло из турске грнчарске традиције и из старијих хоризоната српске и византијске културе. Такве посуде биле су широко заступљене на простору Отоманске империје.

*

Хронолошки последња епоха на налазишту у Чуругу археолошки одражава веома важан процес позиционирања Срба на простору данашње Војводине. Српско насеље с краја владавине Отоманске империје изузетно ретко се среће у археолошким истраживањима. Зато обично нисмо у прилици да сагледавамо српску културу која је претходила модерним временима, већ се историјски закључуци у највећој мери извлаче на основу војних сукоба који су поме-

ЛЕГЕНДА

1. Лонац за кување,
ручно витло. 17. век
2. Лонац за кување,
ручно витло. 17- 18. век
3. Лула за дуван, калуп,
ручно витло, 17-18 век.
4. Лула за дуван, калуп,
ручно витло. 17-18 век

1.

3.

4.

2.

Портрет Симеона Зорића из Чуруга

нути. Археолошки неистражен период без промене господара на овим просторима, дужи од 150 година, ствара празнину у познавању историје. Паљењем чурушког насеља у последњем поменутом рату почиње процес уклапања Срба у нову – аустријску империју, што је резултирало паралелним процесом њиховог делимичног исељавања у Руско царство.

СВАКОДНЕВИЦА ВЕКОВА

РАТАРИ И СТОЧАРИ

Земљорадња

Пољопривреда је била основно занимање свих становника са територије налазишта у Чуругу, који су градили стална насеља (Панонци, Дачани, Келти, Лимиганти, Словени, Германи, Срби). То је подразумевао и циклус од сетве до жетве, који се понавља из године у годину. Сасвим другачију културу, која није обухватала земљорадњу, имали су номади, страни народи са истока Европе и из Азије (Сармати, Хуни, Авари, Бугари, Мађари, Кумани, Печењевци, Монголи). Са изузетком Мађара, сви ти народи су, пре или касније, асимиловани од бројнијих ратара, или су њихови преостали припадници отишли са ових простора. Иако увек војнички мобилини и јачи, они нису могли да прихвате земљорадњу као услов опстанка, а да сачувају свој језик и културу.

Бројне археолошке налазе који сведоче о земљорадњи чине трапови различитих облика, пре свега за чување жита, али и друге хране. У некима од њих налазе се остаци зрневља житарица (пшенице, проса, овса, хељде). Релативно чести налази предмета који говоре о земљорадњи су делови жрвићева и брусева, док се металне алатке, као што су српови и мотике, налазе врло ретко, због скupoцености мештала у то време.

Сточарство

Узгој стоке пратио је земљорадњу, али је био и основна привредна грана култура номадских народа. Говеда, коње, овце и козе гајили су и једни и други, с тим што су постојале разлике у домаћим и придошлим врстама. За номадски начин привређивања нису биле погодне једино свиње. Археолошки налази костију потврдили су све поменуте врсте, уз присуство паса и мачака. Предмети који непосредно указују на сточарство јесу ретки налази маказа за стрижу оваца, као и чешагија. Археолошки трагови обора за стоку са шталом пронађени су у насељу 12. века.

Рибарство

Насеље на обали рита уз реку Тису, као и шуме које су га пратиле упућивало је његове становнике на риболов и лов. Осим риба, од којих су ископавањима потврђене све данашње врсте (шаран, сом,

штука, кечига), у исхрани су коришћене и корњаче које су живеле у риту. Налази костију дивље свиње и јелена потврђују да су ове врсте ловили. Међу археолошким предметима који указују на риболов су удице, глинени и камени тегови, од којих су неки коришћени за мреже, као и неке од коштаних алатки које су се могле користити за њихово плетење. Олову говоре само врло ретки налази врхова стрела.

ЗАНАТЛИЈЕ

Грнчарство

У свим културама чији су материјални остаци истраживани у Чуругу, људи су правили посуђе од печене глине – грнчарију. Она је углавном била део занатске производње, а ретко кућне радиности. Огромне количине посуда, углавном поломљених, пронађене приликом археолошких ископавања говоре о томе. Разлике у начину израде, примесама које се додају у глину, облицима и украсавању говоре о различитим културним традицијама, односно о пореклу становништва које прави и употребљава грнчарију. Користећи овај вредан, а толико бројан налаз, археолози успостављају хронологију насеља из којих се он ископава.

Основна подела грнчарије је на ону у којој се спрема храна (кухињску) – лонци, котлови, шерпе, црепуље и вршници, ону из које се једе и пије (сто-

ну) – зделе, тањири, крчази, бокали, чаше и пехари, као и ону у којој се храна чува и транспортује (амбалажну) – питоси, велики лонци и амфоре.

Једино се кухињско посуђе излаже ватри, тако да се у глину од које се прави морају додавати примесе, како се посуда не би распала. Примесе могу бити туцана школјка, шамот, песак и шљунак. Последње две су, као најквалитетније, опстале до данас. Посуде се могу моделовати гњетањем – без употребе витла, или на ручном и на ножном витлу. Ретки примерци једне врсте римске грнчарије израђивани су у калупу. Најчешће технике за украсавање посуда су глачање, урезивање, глеђосање, сликање и налепци, помоћу којих су наношени различити мотиви.

Радионице за производњу грнчарије – са грнчарским пећима, у Чуругу су пронађене само у насељу Панонаца. У радионицама и око њих пронађена су глиништа, непечена глина одбачена као сировина, грнчарски шкарт и глина коришћена за испитивање њених особина. Према налазима радионице из млађих епоха на простору данашњег Баната и Бачке могло би се претпоставити да су, Лимиганти, Словени и Срби у чурушком насељу имали сопствену лончарску производњу.

Металургија и обрада метала

Метални предмети били су у широкој употреби у свим епохама, али је метал био и скуп, тако да су археолошки налази таквих предмета ретки. Многи од њих су сигурно донети од некуд са стране, а поједини археолошки налази говоре о томе да је у некима од насеља постојала металуршка и ливачка делатност. То су налази слитака гвоздене руде, ливачке посуде од графита, као и кухињски лонци искошћени за топљење метала и ливени предмети, од којих неки, и то лошијег квалитета, указују на локалну израду, а не на порекло из већих радионица.

Обрада кости

Неке од костију животиња биле су добра сировина за израду различитих употребних предмета. Међу таквим предметима се, поред бројних полупроизвода, могу препознати дугмад, клизальке, шила, оплате дршки ножева и чешљеви. Кост као материјал пружала је могућности за украсавање неких од предмета, резбарењем и урезивањем.

Израда и обрада текстила и коже

Одећа се израђивала од два основна материјала – текстила и коже, док се обућа правила готово искључиво од коже. Због климатских услова, у нашој регији не опстају органски остаци, те се они не

могу пронаћи приликом археолошких ископавања. Међутим, постоје археолошки предмети који указују на израду и обраду текстила и коже. Текстил је ткан од нити лана и конопље, или плетен од вуне. О ткању говоре налази тегова за усправни разбој, као и ретки комади посуда са делом тканине отиснутом у свежу глину. О упредању вуне пак говоре налази пришљенака, а обрада коже се може наслутити преко налаза шила и игала.

Накит и додаци за обућу и одећу

Одећа и обућа се привезивала, качила, закопчавала, утезала и украсавала разним предметима од метала, кости и стакла и камена, који се налазе приликом археолошких ископавања. Копче кожних појаса за утезање одеће израђиване су у свим периодима, док су копче за прикачивање делова одеће – фибуле, израђиване само током античког доба. И једне и друге су прављене од различитих метала – гвожђа, бронзе и сребра, понекад сложено обрађеног, тако да су имале и украсну улогу. Међу налазима са одевних предмета позната су дугмад од метала и кости, док су ћонови чизама у 17. веку ојачавани блокејима. Накит попут гвоздених и неких од бронзаних наруквица, привезака од камена, глинених перли и сл. сигурно су радили локални мајстори, док за технички напредније ствари није известно да ли су прављене у овом насељу.

ТРГОВИНА

Трговало се у свим периодима, а земљорадничко-сточарско становништво је увек могло да понуди своје основне производе, жито и стоку. Да је у целом античком периоду жито произвођено у обиму већем од сопствених потреба становништва, говори несразмерно већи број трапова за чување хране од стамбених објеката. Налази римске грнчарије и делова бронзаних посуда, фибула, наруквица, привезака, дутгмади од метала и стаклених перли из античког доба, као и глеђосаног посуђа из турског времена указују на робу која је, из супротног смера, доспевала у насеља на локалитету у Чуругу. Малобројни налази имитација келтског новца, као и римских монета и монета турског доба говоре о томе да је новац био у употреби, али врло ретко. Већ римски писани извори помињу трговање на Дунаву, а та традиција је настављена све до модерних времена.

РАТОВАЊЕ И ОРУЖЈЕ

Рат је био готово свакодневица становништва минулих епоха. Да га није било, историја средњег Подунавља не би била толико бурна како је данас познајемо. Предводећи разне војске, бројне војсковође и владари прошли су ширим подручјем локалитета у Чуругу. Неки од њих су врло познати. О ратним збивањима на простору налазишта у Чуругу непосредно говоре остаци два значајна објекта. То

су остаци утврђења Лимиганата из времена рата са Римом у 4. веку, као и остаци словенског утврђења из времена мађарског освајања ових простора у 10. веку. Трагови спаљивања многих стамбених објеката такође говоре о ратним дејствима у свим периодима. Предмети које су користили ратници врло ретко се налазе у насељима – као одбачени, а много чешће у њиховим гробовима из прехришћанских епоха. Од оружја су до сада налажена копља, мачеви, боjni ножеви, метални делови штитова (умба), врхови стрела, а међу јахачком и коњском опремом која их прати мамузе и жвале.

ДЕЦА И ИГРА

Насупрот рату и разарању, дечја игра је, такође, чинила свакодневицу свих епоха. Мало је археолошких предмета који експлицитно говоре о играма деце, али су неки ипак пронађени. Две звучке из 1. века, направљене од печене глине, указују на забављању деце у колевкама. Масован налаз на локалитету у Чуругу чине „жетони”, израђени од делова поломљених глинених посуда. Неки од њих су тек грубо обрађени, док су ивице других жетона брижљиво обрађене. Једноставно су и брзо прављени, за што није било потребно посебно умеће; разбациани су по целом налазишту, те се може закључити да су их правила деца. Најбројнији су жетони прављени од делова посуда из 1. века, иако има и оних израђених од посуда из римског доба, па и

средњег века. Претпоставља се да су коришћени за игру „бацања на црту”, у много каснијим временима познату као „крајџарице”, која је опстала до 20. века. Налази малих и минијатурних глинених посуда говоре о прављењу посудица за дечју игру, или о посудицама које су сама деца правила, а печене су заједно са грнчарским производима.

МАТЕРИЈАЛНИ ОДРАЗИ ДУХОВНОСТИ

УКРАСНИ МОТИВИ И СИМБОЛИ

Иако становници сеоских насеља из римског и средњовековних периода нису стварали и неговали високу уметност, свакако су имали потребе за укращавањем свог окружења и предмета које су користили. Могуће је претпоставити да су неки од „украса” у ствари били симболи и представе повезане са народном религијом, веровањима и обичајима. Дрвени предмети и архитектура су, свакако, били материјал на коме су се, резбарењем, најбоље могле изражавати такве поруке. Међутим, поменути материјал није сачуван, па се о томе може судити једино на основу аналогија са предметима пронађеним у областима где дрвени остаци опстају. Осим апстрактног, шематског укращавања посуда – глачањем, сликањем и урезивањем водоравних, валовитих и мрежастих мотива у разним комби-

нацијама, присутни су и фигуранли мотиви, који се јављају у низовима, или се комбинују са неким од апстрактних украса. Они су, можда, били само верне представе мотива из природе, попут барских птица или лептира, а можда су имали и дубље значење. Посебну појаву чини урезивање мотива крста или сложенијих мотива у чијој је основи такође крст у већ печене посуде из 1. века – разбијене или целе. Мисли и поруке које су тим урезивањем послате тек треба да буду одгонетнуте.

ОБИЧАЈИ И РЕЛИГИЈА

Становници истраживаних насеља у Чуругу су током 2.000 година имали различита веровања и припадали су разним религијама. О тој, духовној страни тешко је говорити кроз археологију која се бави остатцима материјалне културе. Археолошки контекст са сахранама дела или целог јелена у јамама насеља из 1. века само упућује на размишљање о смислу тог обичаја, односно обреда. Да полагање целих животиња у јаме у насељу није било просто одбацивање лешева, говори пример полагања пса заједно са лонцем из 1. века, окренутим наопако. Обичај полагања паса у јаме постојао је и током римског периода, о чему сведочи неколико налаза. Из римског доба потичу и два предмета која говоре о присуству познатих религија међу Лимигантима. Део посебно израђене зделе – са шест целих и два делимично очувана медаљона, даје причу из Дионисовог култа. Бронзана фибула са

Христограмом говори о присуству хришћанства. Оба предмета могла су бити донета у насеље Лимиганата под различитим околностима, тако да је тешко рећи да ли су његови становници на било какав начин припадали тим религијама. Много касније, у 10. веку, у темељ дрвено-земљаног утврђења, које је можда имало култну намену, положен је један лонац и главе говечета и овце. Тада контекст указује на жртву принету у темељ објекта, којом се жели обезбедити његова дуговечност и срећа онима који га подижу. Обичај је опстао до данашњих дана у појединим крајевима.

СВЕТ МРТВИХ

Сва насеља на налазишту у Чуругу имала су своја гробља, односно места где су покојнике предавали свету мртвих, који је постојао у свим веровањима и религијама током хиљада година. Разликовали су се начини на који су се живи опраштавали од својих мртвих, а изучавањем тих начина, тј. обреда којима су то чинили, бави се археологија. Посмртни обреди су далеко дуже и чвршће чувани у традицији народа него било који облици материјалне културе. Мењани су онда када је долазило до темељних промена идеја на којима се култура једног народа заснивала. За сада знамо да су становници насеља из 1. века своје мртве спаљивали на једном месту. Мртви су спаљивани на веома високим температурама. Скромни, селективно сакупљени и испрани остаци спаљених покојника су, заједно са предметима који су горе-

ли на ломачи и оним приодатим, полагани у врло плитке јаме, које нису имале устаљену оријентацију. Понекад су то биле посебне, правоугаоне укопане конструкције за више покојника – можда породичне гробнице, које ће тек бити предмет археолошких тумачења. Такве погребне структуре пратиле су оријентацију сз-ји. Гробови су били надземно обележени и никада нису пљачкани.

Новопридошли Сармати су своје умрле током римског доба полагали у дрвене сандуке или другачије дрвене конструкције и покопавали су их у земљане раке, оријентације ј-с. Гробови су били надземно видљиви, а већином су опљачкани још током античког доба.

Мала популација једног од германских народа, Источних Гота или Гепида, крајем 5. или почетком 6. века оставила је за собом мало гробље. Тела умрлих у дубоким ракама, оријентације з-и, од земље су била заштићена различитим дрвеним конструкцијама. У гробовима су налажени предмети којима су се покојници служили за живота.

Гробља која би одговарала другим насељима истраживаним у Чуругу за сада нису позната.

АРХЕОЛОШКИ ПАРК – будућност археологије у Војводини

Пројекат везан за истраживања локалитета у Чуругу данас носи назив Археолошки парк „Чуруг”, зато што је на темељу дугогодишњих истраживања и сагледавања значаја и потенцијала налазишта сазрела идеја о стварању археолошког парка на овом месту. Њега би чинио музеј на отвореном, који би био подигнут на самој локацији археолошког ископа, адаптиран постојећи објекат у центру савременог насеља, као и редован годишњи археолошки камп, са учесницима из Србије и иностранства.

У музеју на отвореном посетиоцу – туристи била би представљена реконструкција живота некадашњих епоха, које су истраживане у последње две деценије. Ископ циглане, настао по обављеним археолошким ископавањима, на површини од око 2 хектара, био би искоришћен за извођење тераса, са погледом према Тиси. На свакој од тераса би амбијентално, уз реконструкције археолошких објеката, била представљена по једна епоха, од насеља на смени ера до 18. века.

Постојећи школски објекат, у којем годинама борави археолошка екипа, био би адаптиран, и то тако што би простор био подељен на приземље и спрат. У приземљу би се налазила археолошка музејска поставка са експонатима откривеним током ископавања. У потпуности би била компатибилна

са музејом на отвореном, односно развојном компонентом приказивања целокупне археолошке прошлости региона око Чуруга.

Археолошка ископавања на новим откупљеним парцелама налазишта наставио би тим наших стручњака, са колегама из иностраних институција. Истраживања би и даље имала димензију археолошке школе, која би се развијала кроз реализацију садржајно различитих радионица из области археологије и мултидисциплинарних истраживања у области природних наука, конзервације, заштите и презентације. У камп би били укључивани млади различитих година, као и волонтери из целог света, заинтересовани за учешће у тиму и добијање одговарајућих знања и искустава.

Војводини је, као археолошки можда најбогатијој регији у Србији, потребан нови импулс и подстицај. У последњој декади је број запослених археолога у Војводини био у сталном опадању, данас већ алармантном, које води ка стању из времена почетака археологије. Такав распоред снага опасан је за будућност заштите археолошког културног наслеђа, с обзиром на то да су инвестициони градитељски радови у замаху, а археолошки посао заштите на терену једва да има ко да ради. Број археолога запослених у установама заштите је „испод црте” редовног одржавања збирки и текућих послова, а археологију као професију готово да

потпуно маргинализује, иако археолошка грађа, било да је благо музеја, или чека да буде ископана, чини убедљиво најбогатије фондове културе Србије, за које је, по природи ствари, заинтересован свет бар на свим меридијанима Европе, а и даље. Зато је Војводини потребан Археолошки парк, као јединствена археолошка институција у саставу централне музејске установе. Кроз такву институцију, која би била активна и на међународном плану – кроз заједничке пројекте и сарадњу са јаким археолошким институцијама, археологија у Војводини може добити нову, преко потребну снагу.

Са страном пројекта усмереном ка заштити културног наслеђа је, наравно, компатибилна она која је окренута његовој презентацији кроз разне видове туризма. За остварење те идеје постоје већ испуњени предуслови, који би у укупној инвестицији чинили од 80% до 90% планираног капацитета. У Војводини нема археолошких паркова, а налазиште у Чуругу је одлично позиционирано – непуних пола сата вожње од ауто-пута, на самом асфалту, улазећи са јужне стране у Чуруг. Баш на самом локалитету постоји мотел са смештајним капацитетима и рестораном, а у Чуругу и околини има и других угоститељских објеката, као и знаменитости и туристичких дестинација. То су паркови природе „Стара Тиса“ и „Јегричка“, Црква Вазнесења Господњег и ветрењача у Чуругу, а нешто даље дворац Дунђер-

ских и манастир Арача. Добро рекламиран садржај будућег археолошког парка пресудно би утицао на одлуку туриста да посету Чуруг и упознају се са осталим поменутим садржајима.

Треба само следити позитиван тренд који постоји у туристички развијеним земљама и културно-историјски капитал добијен дугогодишњим радом стручњака-археолога активирати стварањем привредно-туристичког комплекса, претварајући га у привредно-финансијски капитал.

СПИСАК ПРЕДМЕТА НА ИЗЛОЖБИ

ПРАИСТОРИЈА

1/1-2 Мале посуде, израђене без употребе витла;
2/1-3 Уломци посуда израђени без употребе витла;
3 Секира, камен, глачање.

ПАНОНЦИ

4/1-7 Лонци, печена глина, брзо витло, туцана школјка као примеса; **5/1-6** Лонци, печена глина, гњетање, шамот као примеса; **6/1-5** Лонци, печена глина, гњетање, шамот као примеса; **7/1-8** Поклопци, печена глина, гњетање, шамот као примеса; **8** Бокал, печена глина, брзо витло, сликање; **9/1-2** Пехари, печена глина, брзо витло, сликање; **10/1-3** Лонци, печена глина, брзо витло, глачање; **11/1-4** Бокали, печена глина, брзо витло, глачање; **12/1-6** Зделе „С“ велике, печена глина, брзо витло, глачање; **13/1-6** Зделе „С“ мање, печена глина, брзо витло, глачање; **14/1-4** Зделе биконичне, печена глина, средње, брзо витло, глачање; **15** Здела старије фазе, печена глина, биконична, брзо витло, глачање; **16/1-5** Зделе биконичне, печена глина, мање, брзо витло, глачање; **17/1-10** Пехари са једном дршком, печена глина, брзо витло, глачање; **18/1-9** Пехари са две дршке, печена глина, брзо витло, глачање; **19/1-2** Пехари без дршки, печена глина, брзо вит-

ло, глачање; **20/1-2** Деформисане посуде, печена глина, грнчарски шкарт, брзо витло, глачање; **21/1-3** Делови посуда, непечена глина; **22/1-2** Звучке, печена глина, глачање; **23/1-2** Лампе, брзо витло, глачање; **24/1-2** Ливачке посудице, графит; **25/1-4** Делови сликаних посуда, брзо витло; **26/1-5** Фибуле, бронза, ливење; **27/1-5** Наруквица и делови наруквица, бронза, ливење; **28** Прстен, бронза, ливење; **29/1-5** Делови посуда, бронза, лим, ливење; **30** Дугме, бронза, ливење; **31** Игла, бронзана жица; **32** Новац, бронза, ковање; **33/1-5** Ножеви, челик, ковање; **34/1-3** Наруквице, гвожђе, ливење; **35/1-2** Маказе за стрижу оваца, челик, ковање; **36** Мотика, челик, ковање; **37/1-5** Наруквице, стакло; **38/1-4** Перле, стакло; **39/1-2** Привесци (амулети), камен, глачање; **40/1-2** Клизальке, кост, глачање; **41/1-8** Дугмад, кост, глачање; **42/1-2** Алатке за плетење мрежа, рог, глачање; **43/1-3** Полупроизводи, кост, резање; **44/1-5** Тегови, печена глина; **45/1-5** Пршљенци за вретено, печена глина; **46/1-3** Брусеви, камен, глачање; **47** Жрвањ, камен, резање.

ЛИМИГАНТИ

48/1-28 Лонци, печена глина, гњетање, шамот као примеса; **49** Здела, печена глина, гњетање, шамот као примеса; **50** Џедиљка, печена глина, гњетање, шамот као примеса; **51/1-7** Мале посуде, печена глина, гњетање; **52/1-5** Поклопци, печена глина, гњетање, шамот као примеса; **53/1-5** Лонци, печена глина, спо-

ро витло, песак као примеса; **54/1-15** Зделе, печена глина, брзо витло, глачање; **55/1-2** Амфоре, печена глина, брзо витло, глачање; **56/1-4** Пехари, печена глина, брзо витло, глачање; **57/1-2** Бокали, печена глина, брзо витло, глачање; **58/1-5** Лонци, печена глина, брзо витло, глачање; **59/1-3** Здела, печена глина, брзо витло, фирмис; **60** Здела, печена глина, тера сигилата; **61** Здела, печена глина, фирмис и рељефни украс; **62** Здела са тордираним дршкама, печена глина, глачање; **63/1-5** Делови посуда, печена глина, глачање и глачани украс; **64/1-10** Делови посуда, печена глина, тера сигилата; **65/1-5** Пршљенци за вретено, печена глина; **66** Ливачка посуда, графит; **67/1-5** Фибуле, бронза, ливење; **68/1-2** Фибуле, гвожђе, ливење; **69/1-2** Копче, гвожђе, ливење; **70** Украсна апликација, бронза, ливење, жица; **71/1-2** Перле, камен, глачање; **72/1-5** Ножеви, гвожђе, ковање; **73/1-6** Брусеви, камен, глачање; **74** Жрвањ, камен резање; **75/1-3** Новац, бронза, ковање; **76** Шило, кост, глачање.

ГЕПИДИ / ИСТОЧНИ ГОТИ

77 Пехар, печена глина, брзо витло, глачање; **78** Пршљенак за вретено, печена глина; **79/1-10** Тегови за разбој, печена глина; **80/1-3** Чешљеви, кост, резање, глачање, резбарење; **81** Мач, челик, ковање; **82** Копље, челик, ковање; **83** Пређица за појас, сребро, ливење; **84/1-3** Ниске перли, стакло.

СЛОВЕНИ 9 – 10. ВЕК

85/1-5 Лонци, печена глина, споро витло, песак као примеса; **86** Котлић, печена глина, гњетање, шамот као примеса; **87/1-2** Језичци за појас, бронза, ливење; **88/1-2** Чешагија за вуну, гвожђе, ливење; **89** Део ашова, челик, ковање.

СЛОВЕНИ 12 – 13. ВЕК

90/1-2 Лонци, печена глина, споро витло, песак као примеса; **91/1-2** Котлићи, печена глина, песак као примеса; **92** Оплата дршке ножа, кост, резбарење.

СРБИ

93 Вршник, печена глина, споро витло, калцит као примеса; **94** Лонац, печена глина, споро витло, калцит као примеса; **95** Лонац, печена глина, брзо витло, калцит као примеса; **96** Здела, печена глина, брзо витло, глеђосање; **97/1-4** Ауле, печена глина, калуп, глеђосање. **98/1-7** Ножеви, челик, ковање; **99** Жарач; **100** Секира; **101** Удица; **102/1-10** Алатке и предмети нејасне намене, гвожђе, ливење, ковање; **103/1-7** Клинови и кланфе, гвожђе, ковање.

ПАНОНЦИ (Детелинара 1)

104 Лонац, печена глина, гњетање, шамот као примеса; **105** Здела „С“, печена глина, брзо витло, гла-

чање; **106** Здела, биконична, печена глина, брзо витло, глачање; **107/1-2** Пехари са једном дршком, печена глина, брзо витло, глачање; **108** Пехар без дршки, печена глина, брзо витло, глачање; **109** Копча за појас, гвожђе, бронза, ливење, лим; **110** Копље, челик, ковање; **111** Умбо штита, челик, ковање.

ЛИМИГАНТИ И САРМАТИ (Детелинара 2)

112/1-2 Пехари, печена глина, гњетање, шамот као примеса; **113** Пехар, печена глина, брзо витло, глеђосање; **114/1-2** Фибуле, бронза, ливење; **115** Фибула, сребро, ливење; **116** Пршљенак за вретено, печена глина; **117** Перле, стакло.

Здела, Лимиганти, крај 4. почетак 5. века

ИЗВОРИ

Ammiani Marcellini, 1958. Rerum gestarum libri, Berolini 1910–1915 / Латински извори за Българската история. Вып. I / ред. Б. Геров. София: Институт за българска история. С. 116–190.

Амијан Марцелин 1998. Историја / пер. на серб. М. Милин; ур. Ч. Мирковић, М. Станисавац. Београд: Просвета а. д. 599 с.

Anonymous. 2001. Gesta Hungarorum / Извори за българската история XXXI, Латински извори за българската история V, Унгарски латиноезични извори Ч.I, наративни извори, ред. И. Божилов, София, 8–12.

Gaj Svetonije Trankvil, 1978. Dvanaest rimskeih careva / preveo Stjepan Hosu. Zagreb: Naprijed 397 с.

Ioannis Cinnami, 1871. Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum / rec. A. Meineke, Bonnae. / Византијски извори за историју народа Југославије, т. IV / обрадили Ј. Калић, Б. Ферјанчић, Н. Радошевић-Максимовић, ур. Г. Острогорски и Ф. Баришић. Београд: Византолошки институт САНУ, 1–106.

Κάσσιος Διόνυσος Κοκκειανός, 2014. Ρωμαϊκή Ιστορία, βιβλία να' - ξγ' (Кассий Дион Коккеян / Римская история, книги LI – LXIII) / перевод с древнегреческого под редакцией А. В. Махлаюка. Санкт-Петербург: Нестор-История 680 с.

Legenda S. Gerhardi episcopi, 2001. / Извори за българската история XXXI, Латински извори за българската история V, Унгарски латиноезични извори Ч. I, наративни извори, ред. И. Божилов, София, 8-12.

ЛИТЕРАТУРА

- Брукнер, О. 1987.** Импортована и панонска керамичка продукција са аспекта друштвено-економских промена / Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније / ур. М. Стојанов. Нови Сад: Матица српска (Одељење за друштвене науке). С. 25–44, 72–83, 141–171.
- 1995.** Домородачка насеља / Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем / ур. З. Вапа / Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад, 91–136.
- Зиројевић, О. 2009.** Бешка у време турске владавине / Годишњак завичајног друштва „Стара Бешка“ 1, Бешка, 9 – 15.
- Јовановић, М. 1998.** Астрагални појасеви на подручју централног Балкана и југоисточне Европе / Рад Музеја Војводине 40, Нови Сад, 39–95.
- 2008** Утврђено каснолатенско насеље Чарнок код Врбаса (Преглед истраживања од 1984. до 2007. године) / Рад Музеја Војводине 50, 61–78.
- Мићић, Р. 2005.** Генерал Симеон Зорић / Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века: зборник радова, Нови Сад, 393–407.
- Пачкова, С. П. 2006.** Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы, Киев.
- Рашајски, Р. 1957.** Сарматска грнчарска радионица из Црвенке крај Вршца / Рад војвођанских музеја 6, Нови Сад, 39–56.
- Сладић, М. 1991.** Фибуле типа Јарак са локалитета Жидовар у Банату / Рад војвођанских музеја 33, Нови Сад, 23–27.
- 1994.** Појасна копча са локалитета Жидовар / Културе гвозденог доба југословенског Подунавља, Београд, 131–136.
- Трифуновић, С. 2000.** Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој / Гласник Српског археолошког друштва 15–16, Београд, 43–106.
- 2006.** Чуруг – археолошко налазиште „Стари виногради“ [електронски извор]. Нови Сад: Музеј Војводине, ТИА Јанус, Пројекат Растко.
- Трифунович, С., 2010.** Позднеантичные памятники на территории Бачки и Баната: сходство и связи с черняховской культурой / Лесная и лесостепная роны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2. Часть 2 / Ред. А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин. Тула: Государственный музей-заповедник „Куликово поле“, 158–180.
- Трифуновић, С., Блажић, С. 2000.** Стари виногради – археолошко благо Чуруга: изложба Музеја Војводине. Чуруг: Музеј Војводине. 4 с.
- Трифуновић, С., Пашић, И. 2001.** Лимиганти – загонетка археологии (каталог изложбе Музеја Војводине). Чуруг: Музеј Војводине. 4 с.
- 2003.** Стари виногради у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште / Гласник Српског археолошког друштва 19, Београд, 263–290.

- Трифуновић, С., Секе, А. 2009** Рударство на тлу Војводине од праисторије до данас / Зборник радова са међународне конференције IRSE „Историја рударства Средње Европе“ 2009. на Фрушкој Гори, 65–78.
- Batistić-Popadić, D., 1985.** Sarmatska nekropolja Vojlovica–Pančevo / Рад војвођанских музеја 29, Нови Сад 59–83.
- Bozu, O., 1990.** Așezarea Daco-Romana de la Grădinari – „Săliște“ (jud. Caraș-Severin) / Banatica X. Reșița, 147–186.
- Bruckner, O., 1981.** Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Dissertationes et monographiae XXIV) / Red. M. Garašanin. Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije. 194 s., IX t.; 176 t.
- Dautova-Ruševljan, V., 1990.** Dosadašnji rezultati istraživanja i problemi pri proučavanju sarmatske kulture u Vojvodini / Рад Музеја Војводине 32. Нови Сад, 81–94.
- Dobrzanska, H., 1990.** Osada z poznego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. Krakowskie, Wroclaw, Warszawa. Red. H. Nasz. Kraków, Gdańsk, Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 179 s.
- Jovanović, B., Jovanović, M. 1988.** Gomolava – naselje mlađeg gvozdenog doba. Novi Sad – Beograd.
- Jovanović, M. 2009** Gomolava – zanatski centar Skordiska, Рад Музеја Војводине 51, Нови Сад, 117–135.
- Popović, P. 2000.** La céramique de la tène finale sur les territoires de Scordisques / Starinar L, Beograd, 83–11.
- Trifunović, S. 2009** The late iron age pottery workshops in Vojvodina / Зборник радова са 30. симпозијума Међународне Уније за пра иproto историју „The Iron Gates Region in The Second Iron Age: Settlements, Necropolises, Treasures“ 2008. у Дробети, Drobeta – Turnu Severin, 108 – 132.
- 2016** Čurug „Stari vinogradi“ – settlement between eras / M. Guštin, W. David (eds.), The Clash of Cultures? The Celts and the Macedonian World. Schriften des kelten-römer-museums manching 9, Manching 2014, 225–238.
- Truhelka, Č. 1901** Preistoričarsko grobište u Donjim Lamincima, Glasnik Zemaljskog muzeja 13, Sarajevo, 16–29.
- 1911.** Rezultati prehistorijskog istraživawa u Bosni i Hercegovini (Tečajem godine 1900), Glasnik Zemaljskog muzeja BiH 13, Sarajevo, 1–30.
- Vaday, A. 2011a.** Settlement details from the Sarmatian period / Archaeological investigations in county Békés 1986–1992 (Varia archaeologica Hungarica. XXV) / Ed. C. Bálint. Budapest: Archaeolingua, 159–283.
- 2011b.** Late Sarmatian settlement at ÖRM0052 / Archaeological investigations in county Békés 1986–1992 (Varia archaeologica Hungarica. XXV) / Ed. C. Bálint. Budapest: Archaeolingua, 405–585.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069.9:904(497.113 Novi Sad)“2018“(083.824)

ТРИФУНОВИЋ, Станко

Чуруг на удару империја : 20 година археолошке експедиције : каталог изложбе / аутор изложбе и каталога Станко Трифуновић ; фотографије Душан Јајковић, Станко Трифуновић. - Нови Сад : Музеј Војводине, 2018 (Земун : Бирограф). - 39 стр. : фотограф. ; 17 x 24 см

Тираж 500. - Библиографија.

ISBN 978-86-87723-99-3

а) Изложба „Чуруг на удару империја“ (2018 ; Нови Сад) -
Изложбени каталоги

[HYPERLINK „http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?command=DISPLAY&base=COBIB&RID=320716551“ \n](http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?command=DISPLAY&base=COBIB&RID=320716551)

Део архитектонске панораме пројекта музеја на отвореном

Медаљони са представама из римског
култа најаснији су

ISBN 978-86-87723-99-3

9 788687 723993